

К. Є. Левін

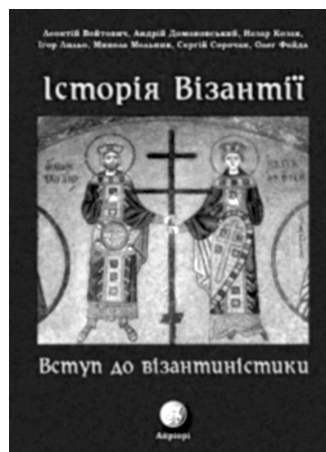
ПІДРУЧНИК-ЕНЦИКЛОПЕДІЯ З ВІЗАНТИНІСТИКИ (загальний огляд)¹

Рецензія на книгу:

Войтович Л. В., Домановський А. М., Козак Н. Б., Лиліо І. М., Мельник М. М., Сорочан С. Б., Файда О. В. Історія Візантії. Вступ до візантиністики / За ред. С. Б. Сорочана і Л. В. Войтовича. Львів: Видавництво «Апріорі», 2011. 880 с.: іл.

Університетський підручник з Історії Візантії [1], який писався й готувався до друку у видавництві «Апріорі» майже три роки², є першою спробою вітчизняних візантиністів запропонувати навчальним закладам, а також усім зацікавленим читачам скомпонований і цілісний виклад тисячолітньої історії Візантійської імперії.

Український читач уже мав змогу бачити на полицях книгарень результати кількох спроб зробити курс лекцій з цієї теми, зокрема В. О. Балуха та Д. Степовика [2; 3]. Проте, як зазначають автори обговорюваної колективної праці [4; 5], попередні спроби були зроблені не фахівцями-візантиністами, а відтак, страждають на поверхове знайомство з джерелами та численними закордонними монографіями. Також вони не можуть повною мірою задовольнити потребу у навчальному посібнику для світських вишів, оскільки

¹ Рецензію вперше опубліковано у персональному блозі Костянтина Левіна «Litteralis. Гуманітарний огляд. Рефлексії» за посиланням: <https://www.litteralis.com/2012/01/byzantine-history/>; див. також: <https://byzantina.wordpress.com/2012/01/29/litteralis/>

² За розповідь про підготовку підручника, а також за допомогу у пошуку додаткової інформації про сучасний стан візантиністики в Україні і світі велика подяка Андрію Домановському. Окрема подяка Андрію також за подарований екземпляр книги.

обидві книги зосереджені передусім на церковному питанні. Ще одна книга, доступна українському читачеві, є перекладом з німецької класичної монографії Г. Острогорського [6]. Але, попри авторитет Автора й видання, від українських вчених чекали на свій погляд, власне бачення історичного шляху Візантійської імперії.

Підручник, написаний на двох кафедрах – історії середніх віків та візантиністики Львівського національного університету імені І. Франка (*Леонтій Войтович, Назар Козак, Ігор Лильо, Микола Мельник, Олег Файда*) та історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (*Андрій Домановський, Сергій Сорочан*) – було вперше презентовано у Львові восени 2011 року і він ще чекає на фахові рецензії, але спробуємо зазирнути за обкладинку й прочитати його оком не дипломованого медієвіста, а одного з читачів, для яких цей посібник, власне, й писався.

Структура, зміст, особливості тексту

Виклад матеріалу розділено на чотири розділи – чотири періоди у розвитку Візантії: ранню добу; від арабських завоювань до кінця періоду іконоборства; від Македонської династії до 1204 р.; від боротьби проти держав хрестоносців до остаточного падіння Константинополя. Кожен розділ поділяється на кілька підрозділів/параграфів – від п'яти до одинадцяти. Оскільки кожен параграф написаний окремим автором (або парою авторів), а також через різні теми, висвітлювані у різних підрозділах, підручник вийшов стилістично неоднорідний, що особливо помітно, якщо читати його суцільним текстом.

Тут, на самому початку, варто зачитувати мету підручника, як її сформульовано у передмові:

«Мета підручника – не так розкрити всі аспекти, докладно, у хронологічній, систематичній послідовності висвітлити політичну, соціально-економічну, культурну історію Візантійської імперії, оплутати читача нескінченним ланцюгом фактів, як показати їхнє значення, навчити, наскільки це можливо, творчої роботи з ними [...]» [1, с. 17–18]

Доведеться сказати, що автори лише частково впоралися із заявленою метою. Так, підручник не містить великої кількості дат і імен, не жертвує оповіддю заради чіткої хронології, але щодо кількості понять (термінологічний словник розміщено наприкінці підручника), здебільшого абсолютно незнайомих читачеві (оскільки “Вступ...””, думаємо, розрахований саме на тих, хто тільки знайомиться з предметом), то окремі сторінки й цілі параграфи буквально завалені ними.

займаючи посади, приблизно рівні нинішнім міністерським, генеральським і полковницьким. Нижче протоспафарія йшли чини другого (**спафарокаandidати**), третього (**спафарії** – «мечоносці», востоди) і четвертого класу (**іпати, силенціарії** – «мовчальники», від силенціо – «тиша», тобто хранителі порядку в присутності імператора, **стратори** – дослівно з латини «попонщик», конюші, **кандидати** – царські охоронці, **мандатори** – посланці тощо). Наприклад, головний логофет зазвичай мав сан магістра, царського протоспафарія, патрикія, хоча серед них траплялися і власники більш низьких санів, скажімо, царського **остіарія** (воротаря). Стратиг феми, як правило, був царським протоспафарієм або спафарієм, а комерціарій – іпатом. Але іноді власник сану не обіймав жодної посади.

Окремі спеціальні посади надавалися імператором певній обраній особі. Такими, крім посади августи – дружини імператора, стали посади **василеопатора** – дослівно батька василевса, який мав усю повноту адміністративної влади, **севастофора, ректора**, який ходив у близькому одязі з вінком із троянд, отримуючи чималі прибутки, а також **синкела**, постійного помічника і радника Патріарха, і, нарешті, службовця церемоній.

Поряд зі званнями, що надавалися «бородатим людям», у Візантії існували сани, якими нагороджували «безбородих» придворних, тобто снухів. Вони теж були пов'язані з початковим внеском і передбачали одержання платні. Одним з найвищих був сан **проедра** або глави сенату, наступним був **вестарх** – голова вестаріїв, власне **вестіарії**, снухи-патрикії, **примікурії**, остіарії – воротарі, **спафарокуеікулярії** і **куеікулярії** – снухи імператорської опочивальні, **ніпсистерії** – відповідальні за підготовку імператора до обмивання.

Сторінка підручника. Курсивом виділено слова з термінологічного словника

Часто читач зустрічає від десяти й більше нових словникових понять на сторінку тексту [1, с. 40, 46, 57, 58, 74, 75, 79, 85, 86, 110, 116, 175, 176, 221, 223, 225, 226, 284], особливо рясніють ними перші два розділи. Цілком зрозуміле бажання авторів подати якомога детальніший опис окремих явищ, наповнити текст суто «візантійською» термінологією, але, впевнений, багато хто пробігатиме очима по діагоналі переповнені термінологією місця у книзі.

Що ж до іншого («...не так розкрити всі аспекти,...»), то мети, на жаль, теж не було досягнуто, адже якраз повнотою висвітлення різних сторін життя й побуту Імперії та її мешканців підручник може пишатися. Велику

кількість параграфів присвячено докладному опису податкової системи, структурі та взаємодії села і міста, організації державного управління, взаємодії між різними прошарками суспільства [1, параграфи 2, 7, 8, 13, 14, 23, 24], написані вони здебільшого Сергієм Сорочаном і Андрієм Домановським. Три підрозділи авторства Леонтія Войтовича (один з них – Л. Войтович та С. Сорочан) присвячено взаємодії Візантії з Руссю від IX до середини XV століття (вони найбільш насичені звертанням до джерел та версій різних істориків, що цілком виправдано – надто значущими й дражливими є для нас ці питання, особливо коли мова йде про IX–X ст.). Чудовими нарисами з історії візантійської культури доповнив основний текст підручника Назар Козак (вони часто є найменш «підручниковими» і найбільш естетичними з точки зору стилю письма).

На цьому тлі церковна тематика відсунута на другий план, сховавшись за основною хронологічною лінією оповіді. Коли мова заходить про церкву, вона здебільшого все одно прив'язується або до політичного життя, або вміщена у ширший контекст опису станових взаємин, майнових відносин тощо.

Варто сказати, що ця спроба подати якнайширший опис функціонування й еволюції різних елементів і явищ візантійської держави й суспільства має свої обмеження. Текст часто або перенасичений фактами й специфічними термінами, або перенасичений висновками – бажанням якнайповніше і водночас стисло пояснити всі можливі аспекти висвітлюваної у тому чи іншому підрозділі теми. Це, з одного боку, дає читачеві багато інформації, а з другого, відчувається відсутність якоїсь цілісності інтерпретації. Наприклад, попри велику кількість інформації про податкову систему і зміни у ній впродовж тисячі років, підручник не залишає чіткого уявлення про її еволюцію, воно губиться як у фактах, так і в окремих висновках. Втім, важко сказати, чи можна це назвати недоліком, чи ремаркою на тему «чим цей підручник відрізняється від уявного ідеального».

Основна ж лінія оповіді – поступовий опис політичного розвитку Візантії – займає приблизно половину підручника і є стилістично неоднорідною. Як уже зазначалось вище, перші два розділи тяжіють до «важкого», насиченого словниковими словами тексту. «Полегшення» настає на початку розділу третього, який відкриває оповідним стилем Ігор Лильо, розважаючи читача подеколи навіть надто осучасненою лексикою:

«Швидко позбувшись решти “любих друзів” зі свого минулого, новий імператор виявив неабиякий талант в управлінні країною» [1, с. 265].

І вже зовсім окремо сприймається четвертий розділ. Розбитий на коротенькі параграфи, він найменше нагадує власне навчальний посібник, а більше схожий на частину монографії, оскільки, хронологічно наближа-

ючись до загибелі Імперії, текст стає щораз емоційнішим і вже останній епізод – взяття Константинополя османами – читається мало не з вологими очима, настільки тонко передано відчуття приреченості, трагізму й важливості історичного моменту.

Взагалі, треба сказати, що небайдужість авторського колективу до об'єкту їхніх студій прочитується протягом усього тексту. Вороги Візантії зображуються у негативному, часто з відповідною лексикою, світлі (Мехмед II – «*рідкісний брехун і хитрун*», а османи «*озвірілі*», і, «*подібно до ракової пухлини на тілі Візантії*», прагнуть стати «*грабіжницькою імперією*»; генуезці – «*підступливі і боягузливі торгаші*» тощо). Негативна лексика вживається також і на адресу самих візантійців («*пихаті сноби візантійці*»), їхніх правителів, знаті тощо, але в ці моменти автори радше «журять» їх за те, що вони, на їхню думку, не роблять потрібних кроків задля зміцнення й процвітання Імперії. І це є скоріше вадою підручника, адже «пробачається» подібне тільки у кульмінаційний момент згаданого вище останнього штурму Константинополя. В інших місцях подібне скоріше дратує.

Також впадає в око (можливо, по інерції перенесене з радянських джерел) використання слова «лихвар» («*На позиках грошей у борг наживалися лихварі – симодарії*» [1, с. 307]), яке в останньому розділі дивним чином поєднується з жалем за тим, що «*елементи передкапіталістичних відносин, що розвинулися на Заході в XIV–XV ст., у пізній Візантії були повністтю чи майже відсутні*» [1, с. 494].

Візантія – Європа, Візантія – Азія

Заслуговує на окремий розгляд те, який образ взаємовідносин із сусідами, а також яке розташування Візантії на Євразійському материка формується авторами підручника.

Від самого початку відбувається протиставлення Візантії, умовно кажучи, Західній Європі. Постійно вживається слово «варвар» («*варвари*», «*варвари-язичники*», «*варвари-найманці*» [1, с. 44]) на позначення передусім германських князівств, причому у термінологічному словнику воно відсутнє. Тому до кінця залишається незрозумілим, чи то використовується вдалий термін, чи то власне ставлення до світу «поза Візантією». Варто також сказати, що у вживанні слова автори посібника або не солідарні, або непослідовні. Наприклад, у передньому слові до другого параграфу слово вперше вживається у лапках («*відбиватися від “варварських” навал*» [1, с. 67]), але вже далі у тексті воно знову зустрічається без лапок і у відверто зневажливому значенні:

«У варварських племен Європи великим попитом користувалися візантійське вино і маслинова олія, соуси – гарум (гарон), що готувалися із засоленої риби, ароматизована сіль і прянощі, вовняні килими і коштовності, зброя і шовкові тканини. Останні відрізнялися таким (збережено правопис оригіналу – К. Л.) важливими якостями, як гігроскопічність і гігієнічність, у них не заводилися комахи і паразити, що дуже надокучали навіть довговолосим варварським королям» [1, с. 85]

Далі за текстом порівняння з королівствами Європи зустрічаються постійно – при описі державного управління, організації війська, становища й розміру міст тощо. Окрім зрозумілої уваги до русько-візантійських взаємин, багато написано також про болгарсько-візантійські відносини.

Величезна ж диспропорція полягає у тому, що майже нічого не написано про південно-східних сусідів Візантії, окрім опису військового протистояння й поодиноких згадок про торгівлю у мирні часи. Ані Арабський халіфат, ані тюрки й Османська імперія не є об'єктами для порівняння. Все порівнюється виключно із Західною Європою, східні сусіди залишаються осторонь. Відтак, створюється враження відсутності взаємовпливів, загадкою залишається те, наскільки ж Візантія схожа на Схід, якщо має так багато відмінностей (постійно наголошуваних) із Заходом. Це пов'язано з загальною проблемою світової візантиністики – поганим знанням східних мов, відповідно, недоопрацюванням необхідних джерел і, як наслідок, нерозробленістю теми. Не став виключенням і цей підручник.

Коли ми на с. 235–236 читаємо про те, що *«Візантіїці змусили арабів примиритися з існуванням християнської імперії та водночас змінили характер арабо-європейських стосунків»*, ми не розуміємо, яке ж місце у цих стосунках належить Візантії – чи вона є частиною Європи (у чому є сумніви через постійні протиставлення), чи Сходу (що невідомо, позаяк про це не подається жодної інформації), чи є «медіатором», що регулює їхні відносини.

Підручник-енциклопедія

Варто написати про те, що окрім самого тексту, підручник містить величезну кількість корисних додатків, які займають загалом третину обсягу книги. З додаткових статей – історія публікація писемних джерел з історії Візантії, нариси розвитку світової та української візантиністики. Наприкінці вміщено також хронологію найважливіших подій, перелік правителів і Константинопольських патріархів, хронологізований перелік агіографічних джерел, опис візантійських грошових оди-

ниць, мір ваги, об'єму, площі, лінійних мір. Список літератури розбито на кілька частин: список, власне, джерел, список основної навчальної і спеціальної літератури, додаткова література, бібліографічні покажчики (загалом – 1608 позицій!).

Термінологічний словник займає цілих 135 сторінок і є, очевидно, найбільш цінним додатком, що підносить підручник до статусу домашньої енциклопедії з візантинознавства. Ще одним приємним додатком є вкладка з восьми кольорових карт, зроблених спеціально для цього видання киянином *Дмитром Лукіним*. Особливо цінною є карта «Римський світ на межі IV–V ст. н. е.», яка показує розташування і назви ста двадцяти двох провінцій та земель Імперії.

Підручник рясно всіяний тематичними ілюстраціями (ікони, фрески, культові й світські споруди, гроші, побутові речі тощо), які додатково за- нурюють читача у відповідний період з історії Візантії.

Втім, трапляються й прикрі помилки, яких би не хотілося бачити на сторінках наукового видання. Наприклад, у редакторській передмові чомусь написано, що *«підручник складається з семи розділів, які, в свою чергу, діляться на 37 параграфів»* [1, с. 18], хоча насправді він складається з чотирьох розділів і 31 параграфа, а наприкінці, у відомостях про авторів, одна й та сама кафедра ХНУ названа один раз *«історії стародавнього світу і середніх віків»*, а другий – *«історії стародавніх віків»*. З *«правописних негараздів»* – різниця у написанні міста Медіна (*«Медина»* – на карті *«Арабські завоювання (VII–VIII ст.)»*, *«Медина»* – у тексті на сторінці 169).

Підсумовуючи, можна сказати, що ця колективна праця, попри ті недоліки, які можна в ній відшукати, є роботою величезного значення для української історичної науки (не кажучи вже про українську візантиністику) і посяде належне місце на полиці у всіх, хто цікавиться європейською та близькосхідною історією IV–XV століть. Повнота оповіді, величезна кількість додатків, численні ілюстрації та уривки з першоджерел, у свою чергу, роблять *«Історію Візантії»* незамінною саме у тому значенні, яке сформульовано самими авторами і є підзаголовком підручника – у значенні якісного й максимально повного *«вступу до візантиністики»*.

ЛІТЕРАТУРА

1. Войтович Л. В., Домановський А. М., Козак Н. Б., Лильо І. М., Мельник М. М., Сорочан С. Б., Файда О. В. Історія Візантії. Вступ до візантиністики / За ред. С. Б. Сорочана і Л. В. Войтовича. Львів: Видавництво «Апріорі», 2011. 880 с.: іл.
2. Балух В. О. Візантиністика: Курс лекцій. Чернівці, 2006.
3. Степовик Д. Візантологія. Лекційний курс для вищих духовних навчальних закладів України. Івано-Франківськ, 2002.
4. Сорочан С. Б., Домановський А. М. Барвисті брязкальця української візантиністики: «варварські» наслідування в очікуванні на варварів? / С.Б. Сорочан, А.М. Домановський // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. – Вип. 9-10: Patria. – Харків.: ТОВ «НТМТ», 2008. – С. 335-371.
5. Домановський А. М., Файда О. В. Візантологія церковна, візантологія світська: (не)усвідомлена необхідність кроку назустріч // Древности 2006–2008. Харьков, 2008. С. 263–280.
6. Острогорський Георг. Історія Візантії. Львів, 2002.

СПИСОК СОКРАЩЕНИЙ

- БВ – Богословский вестник
- БРЭ – Большая российская энциклопедия
- ВДИ – Вестник древней истории
- ДВС – Деяния Вселенских соборов
- ЖМП – Журнал Московской Патриархии
- МАИАСК – Материалы по археологии и истории античного и средневекового Крыма
- ТГБ – Творения иже во святых отца нашего Григория Богослова,
Архиепископа Константинопольского. 1910. Т. 1–2
- ACO – Acta Conciliorum Oecumenicorum
- CCCOGD – Corpus Christianorum. Conciliorum oecumenicorum generaliumque decreta
- CCSG – Corpus Christianorum Series Graeca
- CSCO – Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium
- CPG – Clavis Patrum Graecorum
- PG – Patrologiae cursus completus seu Bibliotheca universalis omnium SS.
Patrum, Doctorum Scriptorumque ecclesiasticorum / Accurante J.-P. Migne.
Series Graeca
- PO – Patrologia Orientalis
- SC – Sources Chr tiennes